

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Щербатюк
Олена Вадимівна

МОРАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
НАРОДНОЇ СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI—XVIII СТОРІЧЧЯ

Спеціальність 09.00.05 — Етика

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ, 1994

00756397 (.)

університеті імені Тараса Шевченка на
логії філософського факультету.

Науковий керівник — кандидат філософських наук,
доцент
О. М. Лінчук

Офіційні опоненти — доктор філософських наук,
професор
А. К. Бичко.

кандидат філософських наук,
доцент
Г. І. Дерев'яко.

Провідна установа — Дрогобицький державний педагогічний інститут імені Івана Франка.

Захист відбудеться 5 травня 1994 р. о 15 годині на засіданні
Спеціалізованої Ради Д.068.18.23. при Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252001, Київ—1, вул. Володимирська, 64.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано 5 квітня 1994 р.

Вчений секретар Спеціалізованої Ради
кандидат філософських наук,

Д. Ю. КУЧЕРЮК

доцент
ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В складному духовному контексті сьогодення виразною є потреба шукати відповіді на гострі питання сучасності в історичному досвіді. Пожвавлення у філософській думці рефлексії з приводу проблематики культурологічної та етичної (виходячи з розуміння моральності як фундаменту людської духовності та глибинного підґрунтя культури) поєднується з прагненням осмислити феномени минулого як пам'ять Людства.

Для української культури така увага набуває сьогодні подвійної актуальності у руслі пошуків засад національної самоідентифікації та певних орієнтирів індивідуальної свідомості. У процесі кристалізації ідеї національного відродження особливу увагу на себе закономірно звертає період «першого відродження», як визначив М. Грушевський XVI—XVIII ст.

Тенденції історико-культурних процесів доби та сучасного гуманітарного знання стимулюють звертання не до надбань елітарного типу (що мають досить вагому традицію вивчення), а до шару народної культури, духовного життя найширшого загалу.

Уявляється надзвичайно важливим усвідомити сутність тих творчих та моральних потенцій доби, що становили основу її свосвідності, але не були повноцінно реалізовані в історичній долі українського народу.

З огляду на те, що йдеться про актуалізацію певного духовно-практичного досвіду нації, важливим і своєчасним є з'ясування природи феноменів, що не були досі предметом спеціального розгляду. У такому контексті набирає особливого значення дослідження народного сміху та його форм в їх конкретно-історичному вияві як свідчення суттєвих характеристик певної стадії розвитку людської чуттєвості та становлення природної для людини моральнісної форми суспільного зв'язку.

Ступінь розробленості проблеми. Народний сміх та його форми не вивчалися як цілісний шар культури України другої половини XVI—XVIII ст., а окремі феномени, що його складають, не аналізувалися з етичних позицій. Разом з тим, для пропонованої постановки проблеми існували реальні передумови. Специфіка полягає в тому, що тема дослідження є комплексною й передбачає як виділення кількох самостійних аспектів, кожен з яких має певну традицію осмислення, так і з'ясування підґрунтя принципових підходів до її постановки та вивчення.

Сміх як такий та різні його аспекти має глибоку традицію осмислення в історії філософської та психологічної думки (Платон, Арістотель, Декарт, Гоббс, Локк, Кант, Шопенгауер, Спенсер, Фрейд, Бергсон та ін.). Суттєві узагальнення та спостереження щодо його природи та проявів містяться в працях М. М. Бахтіна, Ю. Б. Борєва, А. Я. Гуревича, С. М. Ейзенштейна,

Л. В. Карасьова, Д. С. Ліхачова, О. Н. Лука, О. М. Панченка, В. Я. Проппа, О. М. Фрейдсберг. Здебільшого коло поставлених проблем охоплює питання походження сміху, виникнення сміхової реакції, її механізм, розглядається сама здатність вбачати смішне, дотепність як якість людського мислення, безпосередньо гумор та його різновиди, комічне в мистецтві тощо. Враховуючи конкретні завдання спеціального дослідження і не вдаючись до детального аналізу існуючих концепцій, відзначимо, що накопичений досвід вивчення проблеми загалом, суттєві узагальнення, що містяться в працях різних авторів, дають на сьогодні достатню базу для розгляду окремих проявів сміху, в тому числі й в моральнісному аспекті, в єдності його психічної (емоційної), естетичної та стичної сторін. Окремо треба виділити значущість розвідок М. М. Бахтіна, де попри розуміння сміху з найширших світоглядних позицій пропонується підхід до його форм як до цілісного шару в тому чи іншому конкретно-історичному прояві та вводиться поняття «сміхова культура».

Постановка питання про окремішій шар культури певного періоду в конкретному аспекті з необхідністю має спиратись на узагальнення щодо суттєвих характеристик всього культурного контексту.

Існує багато різноманітних досліджень окремих галузей культури того періоду, що нас цікавить: історико-філософські праці В. В. Зеньковського, Д. І. Чижевського й сучасних дослідників М. В. Кашуби, В. І. Мазепа, В. М. Нічик, Я. М. Стратій та ін., історико-психологічні — В. А. Роменця, літературознавчі — В. П. Адріанової-Перець, В. П. Антоновича, О. І. Білецького, Д. І. Житецького, В. Н. Перетця, а також Г. І. Крעותня, Д. С. Наливайка, В. В. Яременка, мистецтвознавчі — П. О. Білецького, Д. Я. Ісасвича, Г. Н. Логвина, Л. С. Мілясової, П. С. Овеййчука, Д. В. Степовика, численні спостереження етнографів — В. М. Гнатюка, І. С. Нечуя-Левицького, Т. Р. Рильського, М. Ф. Сумцова та ін. І все ж при досить масштабному опрацюванні конкретного емпіричного матеріалу, на жаль, практично немає узагальнюючих досліджень, які б намагалися дати цілісну картину культурного розвитку, прослідкувати його глибинні закономірності, основні тенденції або ж аналізувати окремі феномени поза механізмами конкретної специфіки тої чи іншої галузі. Розділи в ґрунтовних працях вітчизняних істориків (М. В. Грушевського, В. І. Полонської-Василенко, Д. І. Дорошенка, П. П. Крип'якевича, О. Субтельного) в повному розумінні не полегшують справи — адже мають на меті свої специфічні завдання, зумовлені підходами конкретної науки. Сюди ж можемо віднести колективну працю «Український народ в его прошлом и настоящем».

Масмо на сьогодні низку книжок під заголовком «Українська культура», різних за обсягом і глибиною розробки матеріалу: розвідку І. Огієнка, яку можемо розглядати скоріше як перелік (чи опис) тих надбань, що має вітчизняна культура, з досить солідною бібліографією, ґрунтовні колек-

тивні праці — видання І. Тіктора за загальною редакцією І. Крип'якевича, лекції за редакцією Дм. Антоновича, три книжки «Нарисів» (автори В. Ревцький, І. Кейван); огляди М. Антоновича та М. Мірчука, видані німецькою мовою, й дещо більш об'ємний — М. Семчишина, підручник М. Марченка, а також відповідні розділи «Енциклопедії українознавства». І все ж вони підходять до аналізу української культури загалом як до суми історій окремих її галузей. Цього істотного недоліку позбавлені нариси Євг. Маланюка, де бачимо спробу поглянути на культуру України як певну цілісність, але які не є власне науковим аналізом.

Багато проблем, що постають сьогодні перед вітчизняними вченими, вирішувалися б значно простіше, коли б в історичній науці існували ґрунтовні розвідки в руслі школи «Анналів» або історії ментальностей. Як приклад аналізу відповідного матеріалу на зазначені методологічні засадах можна згадати публікації Н. Н. Яковенко, присвячені «українському середньовіччю».

Прикладами подолання підходів з позицій так званого «вузького» поняття культури можна вважати також наявні історико-філософські дослідження світоглядних проблем (А. К. Бичко, В. С. Горський, Н. Ф. Пікулик та ін.).

Істотним недоліком гуманітарного знання в галузі культури України даного періоду є й те, що певні сфери, зокрема — історія моралі, практично лишилися поза увагою дослідників. Маємо згадати відому працю М. Шлемкевича «Загублена українська людина», присвячену проблемам української ментальності загалом, де питання моральності посідають чільне місце.

У багатьох спеціальних розробках так чи інакше постає етична проблематика. Історико-філософські та історико-психологічні праці з необхідністю розглядають розвиток етичної думки в її зв'язку з конкретною історичною ситуацією, відповідними поглядами того чи іншого мислителя тощо. У розвідках фольклористів містяться численні спостереження щодо уявлень про добро і зло в народному світовідчутті, у працях істориків знаходимо факти, які свідчать про риси, притаманні моральним кодексам окремих груп населення. Цікавий матеріал надає у наше розпорядження аналіз творів образотворчого мистецтва й літератури.

Заявлена проблематика є, попри інше, й окремим випадком розкриття загальнолюдського сенсу моральності через її конкретно-історичний зміст в контексті розвитку етичної думки загалом. В цьому маємо відзначити суттєві теоретичні передумови для її розробки в тій традиції, до якої належала до сьогодні сучасна вітчизняна етика.

Праці, що присвячені сутності моралі, з необхідністю торкаються питань її генези (О. Г. Дробницький), більшою чи меншою мірою беруть до уваги факти історії моралі (Л. М. Архангельський, В. Г. Іванов, А. А. Гусей-

нов, Н. В. Рибаківа, Ю. В. Соґомонов та ін.). Вирішувались і більш конкретні питання: структури моральної свідомості (О. І. Титаренко), моральне самовизначення як питання історії духовної культури (В. М. Шердаков), певні історичні аспекти в зв'язку з проблематикою моральної самосвідомості (Д. С. Шимановський) та спілкування (С. Ф. Анісімов), історичний розвиток моральної культури (Т. М. Аболіна) та ін. Маємо також ґрунтовні дослідження вітчизняних вчених, присвячені етико-естетичним аспектам, розвитку людської чуттєвості (А. С. Канарський, А. І. Фортова).

Таким чином, можна дійти висновку, що на часі дослідження, які б намагалися простежити певні глибинні закономірності розвитку культури України. В центр такого роду роздумів мала б стати «проблема людини» загалом і етична проблематика зокрема (що підказується як потребами конкретного матеріалу, так і тенденціями розвитку філософського знання в цілому).

Методологічна та теоретична основи дисертаційного дослідження.

Методологічною основою дослідження є застосування діалектичного підходу та дотримання принципу історизму при аналізі явищ культури та тлумаченні художніх текстів другої половини XVI—XVIII ст. Суттєвою вихідною позицією уявляється розуміння культури (в найширшому значенні) як способу суто людського буття, засобу повернення людини до самої себе, як механізму «спадковості, відтворення та трансляції певних наших станів» (М. Мамардашвілі), а моральності — як виразу суто людського в людині.

Джерельну базу становлять пам'ятки філософської та суспільної думки, твори фольклору, літератури та образотворчого мистецтва.

Як теоретична основа використані праці вітчизняних та зарубіжних дослідників в галузі філософії, етики, естетики, психології, літературознавства, мистецтвознавства, що стосуються різних аспектів поставленої проблеми та підходів до її вирішення.

Мета та завдання дисертаційного дослідження. Основною метою є дослідження в стичному аспекті форм народної сміхової культури в Україні другої половини XVI—XVIII ст., виходячи з сутнісної своєрідності сміху як такого та потенційно притаманної йому якості «актуалізації вселюдського».

Досягнення поставленої мети вимагало розв'язання ряду конкретних завдань:

- розкриття змісту визначення «моральний потенціал» у зв'язку з розумінням сміху як суто людського феномену;
- з'ясування специфіки понятійно-категоріального апарату етичного аналізу народного сміху;

- розгляд суттєвих характеристик культури України «доби бароко», місця в ній сміхових форм;
- визначення деяких характерних тенденцій розвитку моральності на підставі узагальнення існуючих локальних спостережень щодо компонентів моральної культури, виявлення етико-естетичної специфіки окремих художніх текстів;
- аналіз природи та способів існування народного сміху, його моральнісних потенцій у конкретному історико-культурному контексті.

Наукова новизна дослідження. Здійснено етичний аналіз сміхової культури в Україні другої половини XVI—XVIII ст. Застосування запропонованої системи понять дозволило виявити моральний потенціал форм народного сміху як бачення перспективи суто людського буття.

У процесі дослідження виведено такі положення, що зумовлюють наукову новизну і в цій якості виносяться на захист:

- моральний потенціал сміхових феноменів розуміється як актуалізація вселюдського прагнення єдності, набуття людиною здатності позарационально відчувати реальність суттєвих етичних цінностей, потребу глибинного спілкування, а також — відкритість до творчості й розвитку, — в тому числі й у галузі моральності як роботи над творенням свого власного «Я»;
- розгляд глибинної специфіки народного сміху та його конкретно-історичних виявів у контексті проблематики спілкування, відношення «Я» — «Інший», розвитку особистісних потенцій людини і якісно нових станів людських взаємин дає право визначити сміх як видовище, вчинок, своєрідну «духовну практику», а зрештою — як середовище сутнісних трансформацій духовного світу людини;
- застосування до аналізу природи сміхових форм мало розробленої в етичному аспекті категорії «гра» дозволило тлумачити їх як знаки специфічного ігрового світовідчуття, в якому виявляється свобода відкритості «можливого», а також співвіднести їх функції з глибинними механізмами культури;
- культура України другої половини XVI—XVIII ст. характеризується інтенсивністю розвитку та динамізмом процесів, своєрідною театральністю, значним поширенням сміхових форм, особливо у пласті «третьої культури» — специфічному пласті між фольклором та «високою» культурою; подібними тенденціями позначено і розвиток моральності досліджуваної доби;
- багатство форм народного сміху та їх специфіка трактуються як розповсюдження певних осередків, де людина долає обмеженість власного буття (сміх постає засобом такого подолання часткового на користь

вселюдського), стає вільною, відкритою до суто людських стосунків і творчості.

Елементи новизни містяться у спробах тлумачення зразків образотворчого мистецтва досліджуваної доби (іконописні зображення, портретний живопис та ін.), літературних текстів (твори М. Смотрицького, К. Зinov'їва, А. Радивіловського, І. Турчиновського), народної творчості (лірична поезія, інтермедії, вертепна драма, колядки, народні картини «Козак Мамай» та ін.) як джерел до вивчення історії моралі, а також у відповідному аналізі пам'яток української етичної та естетичної думки (праці І. Гізеля, Ф. Прокоповича, С. Яворського, М. Козачинського, І. Кулябки, М. Кониського і т. ін), зокрема у виділенні в них таких понять, як «сміх», «радість» та деякі супутні.

Практична значущість дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в процесі викладання етики, естетики, теорії культури, історії культури України.

Аналіз народного сміху в моральнісному аспекті є важливим для розуміння глибинних механізмів культури загалом й української зокрема, пошуку принципових методологічних підходів до їх вивчення.

Апробація роботи. Дисертаційне дослідження обговорювалось на кафедрі етики, естетики та теорії культури філософського факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Результати дисертаційного дослідження було апробовано в публікаціях та виступах на науково-теоретичних конференціях:

- «Нравственное содержание искусства и современный идеологический процесс» (Київ, 1990 р.);
- «Культура та національна самосвідомість: проблеми теорії та завдання практики» (Київ, 1991 р.);
- «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства» (Київ, 1992 р.);
- «Україна — Литва: історія, політологія, культурологія» (Вільнюс, 1993 р.);
- «Другий Міжнародний конгрес україністів» (Львів, 1993 р.);
- покладено в основу програми спецкурсу «Сміх та його форми в культурі» (кафедра режисури телебачення Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого).

Структура дисертації. Мета та завдання дослідження визначили структуру дисертації, що складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та списку літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У «ВСТУПІ» обґрунтовується актуальність дослідження теми, характеризується ступінь її розробленості, визначаються мета та завдання, теоретико-методологічні засади дослідження, формулюються положення, що висувуються на захист, визначається новизна та науково-практична значущість дисертації.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ «Загальні тенденції розвитку культури України другої половини XVI — XVIII ст. та місце в ній сміхових форм» з'ясовуються суттєві характеристики контексту побутування феноменів, що надалі стануть безпосереднім полем аналізу.

Зроблено спробу визначитись в загальних рисах щодо масштабу та характеру інновацій, типології культури, стилю доби періоду, про який ідеться і хронологічні рамки якого окреслюються таким чином: друга половина XVI — кінець XVIII ст.

Культурі України означеного періоду притаманна бурхлива інтенсивність розвитку: у цей період виникає й розвивається значна кількість самобутніх явищ на всіх рівнях (нові форми, жанри, види, актуалізація народної течії тощо).

Враховуючи практичну неосяжність матеріалу і конкретні завдання окремого етапу спеціального дослідження, спроба прослідкувати загальні тенденції розвитку зосереджується на тому, що було в цей час принципово, якісно новим. При цьому до уваги береться положення, висловлене А. С. Канарським щодо історії мистецтва як «історії чуттєвого відношення людини до світу, як історії її самопочуття» (Канарський А. С. Диалектика естетического процесса: Генезис нравственной культуры. — К., 1982. — С. 18).

Виходячи з цього, особливо цікавим та інформативним для дослідження уявляється розгляд нового для України того часу виду мистецтва — театру (передбачаючи, що це має свідчити про актуалізацію цілком конкретних суспільних потреб). Глибинна специфіка його форм, побутування в цьому колі явищ, що є специфічними, характерними і не мають прямих аналогів в культурах сусідніх народів (власне «вертепу», народних картин «Козак Мамай»), зв'язок з іншими видами культури (образотворчим мистецтвом, галуззю освіти), специфіка суспільних груп, що були найактивнішими в його витворенні («спудеї», мандровані «дяки-пиворізи») дозволяють визначити динамізм і своєрідну театральність як суттєві характеристики культури доби, велику питому вагу в ній ігрових форм.

Окремо відзначаються і процеси, так би мовити, іншого ідеологічного рівня: ренесансні тенденції антропоцентризму, відповідного типу інтелектуального життя, що відбилось і в суспільній думці і в мистецтві, гуманізм

як звернення до нової світської моралі, певні впливи протестантизму, своєрідна спроба зміни культурних орієнтацій.

Стверджується, що у таких аспектах культурний контекст, про який йдеться, виглядає досить складним. Масмо враховувати як компоненти загальної картини культурного розвитку: засвоєння досвіду європейського Відродження, до того ж у двох варіантах — італійському та північному, і Реформації і разом з тим вірогідне формування ренесансних місцевих традицій із впливом ісіхазму, що певним чином є реформаційними для православія, формування місцевих барокових традицій і європейського бароко з контрреформаційними, а також світськими тенденціями. У такому контексті реальний зміст того загального процесу, що був визначений Д. Чижевським як поворот «обличчям на захід», уявляється досить неоднорідним. Тому як суттєву характеристику періоду масмо назвати тенденцію, пов'язану саме з положенням України між Сходом і Заходом і прагненням синтезувати ці традиції. В конкретно-історичному вияві це реалізовувалось, наприклад, в характері суспільної думки, в типі навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська Острозька академія, «латиномовна» Кисво-Могилянська тощо.

Розмежовуються терміни «ренесанс» — «бароко» — «гуманізм», що важливе у зв'язку з уживанням відповідної термінології в двох аспектах:

- для окреслення впливів, запозичення тих чи інших ідей (філософських, суспільних тощо);
- з точки зору витворення самобутніх форм.

Розуміння бароко у найбільш широкому значенні терміну — як типу світосприйняття — дозволяє, традиційно відраховуючи початок від середини XVII ст., визначити «добу Бароко» в культурі як своєрідну квінтесенцію більш масштабного періоду розвитку української культури — від кінця XVI і (враховуючи буття такої масштабної та характерної постаті, як Г. С. Сковорода) аж до кінця XVIII ст. В такому контексті значна кількість явищ, що розвивались у цю тривалу в часі епоху, можуть розглядатись як народжені бароковим світоглядом. В цьому сенсі вже від середини XVI ст. йде поступове формування тих настанов і зрушень, які у середині XVII ст. можуть фіксуватись як нова доба — «доба Бароко» — і докорінна зміна світоглядних орієнтацій.

Йдеться про поширення такого відчуття світу, яке ми можемо визначити сьогодні як бароковий тип світосприйняття. Він формується разом з розповсюдженням гуманістичного світогляду в нашій духовній культурі, і свідчення його поступового народження ми знаходимо в тих формах культури, про які йшлося вище, які почали виникати задовго до середини XVII — XVIII сторіччя, коли вже можна впевнено говорити про «українське бароко» в мистецтві та літературі. Власне, прикладами своєрідного «передчуття» й прагнення саме такого бачення світу можна вважати й потребу у

«лицедійстві» та виникнення театру, і увагу до конкретної особи та формування портретного жанру, і цікавість до «морально насичених» страшних та страшносудних тем, і відчуття протиріччя та трагізму людського буття.

Робиться висновок, що все нове в духовній культурі України цієї доби «прагнуло» кола явищ, що визначаються як «бароко». І потреба у грі, і потреба в Людині, і увага до слова, і мобільність культурного розвитку поєднались в явищах, що визначаються цим терміном.

Народження барокового світогляду пов'язується з відчуттям розривів в гармонійній картині світу і прагненням синтезу, що народжував динамічні, відкриті за своєю естетичною природою явища культури. Ця принципова антиномічність, незавершеність з вічним прагненням поєднання реалізувалась на всіх рівнях, в тому числі й витворення, відштовхуючись від думки В. Н. Прокоф'єва щодо рівнів в художній культурі Нового й Новітнього часу, коли, крім мистецтва професійного («високого») й народного («низового»), можна виділити «другий фольклор» — зародок демократичної культури.

Народний сміх та його форми надзвичайно показові саме для зазначеного шару демократичної культури цієї доби, з притаманним їй напруженим відчуттям відношення «верху» та «низу», прагненням до ірраціонального (чи — «поза-раціонального») осягнення буття, характерним поглядом на світ як «театр вражаючий та повчальний», великою питомою вагою явищ, так би мовити, «на межі культури та життя». Доби, яку можна вважати принциповою для «консолідації» й «самоідентифікації» національно-специфічного типу культури.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ «Специфика розвитку моральності в «добу бароко» розглядає характерні риси моральної культури доби з акцентом не стільки на розумових досягненнях елітарного типу, розвитку етичної думки, скільки на суттєвих тенденціях розвитку моральної свідомості широкого загалу.

На підставі аналізу загального культурного контексту, зробленого в першому розділі, у дослідженні ставиться питання про масштабність зрушень у суспільній свідомості вже від початку періоду, про який ідеться. Безсумнівно уявляється зазначене розповсюдження новаторських ідей, зокрема — гуманізму як повороту до нової, світської моралі. Разом з тим відзначається як дискусійний високий ступінь інфільтрації нового, що традиційно звучало як «революційні зрушення на всіх рівнях».

В цьому аспекті стверджується принципова необхідність розрізняти (хоча й штучно не відокремлювати) «розумовий контекст» конкретної епохи, відрефлектованість тих чи інших уявлень, виявлених стереотипів мислення та поведінки (як на рівні інтелектуальної еліти, так і широкого загалу)

і невідрефлектовані, інтуїтивні компоненти, зрушення, виявлені в сфері людської чуттєвості.

Суттєві зрушення у моральній свідомості широкого загалу прослідковуються на матеріалі аналізу еволюції в мистецтві окремих релігійних сюжетів, специфіки діяльності братств як громадських організацій, системи народної шкільної освіти тощо.

Відзначається складність ідеологічного контексту: впливи католицизму, різноманітних протестантських течій та й загалом неоднакова зорієнтованість у цьому складному конгломераті представників різних суспільних верств і соціальних груп.

Стверджується, що така «строкатість» світоглядних орієнтацій в суспільстві в цілому на тлі вже відзначеного високого рівня освіченості широкого загалу й нестабільної ситуації в країні не могла не привести до дійсно суттєвих процесів у галузі моральності. Все це мало жити нахили до самозаглиблення, самоаналізу, індивідуалістичні тенденції, що до певної міри перегукується з думкою Дм. Чижевського про безсумнівну характеристичну рису «душевної вдачі визначних українців — нахил до духовного усамітнення...» (Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні: Випр. вид. — К., 1992. — С. 22). Це веде до того, що він називає «плюралістичною етикою».

На матеріалі аналізу еволюції теми «Страсті» від апології довготерпіння до ствердження свідомої готовності до самопожертви, її поширення в культурі відзначається тенденція до усвідомлення широким загалом значущості індивідуальної дії, вчинку, що власне інспірувалось самим життям і співпадало з увагою до проблем свободи волі, самовладдя людини, як вона постає в пам'ятках філософської думки загалом і етичної зокрема.

Робиться висновок, що дійсно в тій чи іншій формі різним верствам населення України на той час була властиве прагнення до усвідомлення значущості особистого вчинку, індивідуального шляху до істини, а отже, усвідомлення людиною власної відповідальності за власне буття, за «свій шлях до бога», і в цьому сенсі дійсно можна говорити про звертання до нової, світської моралі. За специфічних умов тогочасного буття, динаміки історичних і соціальних процесів це приводило до наростаючої тенденції апології героїчного світовідчуття, героїчного вчинку (теж на різних рівнях), ідеї самопожертви в ім'я «вищих» цінностей — батьківщини, громади, віри православної. Суттєво, що досить часто ми зустрічаємось зі значними варіаціями, які дозволяла собі людина, так би мовити, «на шляху до мети» (кінцева мета власного самовдосконалення, поєднана з релігійними внутрішніми настановами — і можливість дозволити собі перехід з православ'я до католицизму, свідомої готовності до жертви в ім'я вищих цінностей у козацтва — й побутове життя, кероване традицією, звичаєм). Цілком логічно, що це було б неможливим без визнання за особою (за самим собою)

права на вибір шляху, на індивідуальний вчинок. Разом з тим розглядаються приклади формування вагомих громадських цінностей і засад суспільного співжиття, характерних для нового часу; усвідомлення патріотичних ідей (і найширшим загалом, і у творах представників духовної еліти). Показовою уявляється їх актуалізація за умов, коли домінуючою формою моральнісного зв'язку є звичай (на прикладі етосу козацтва).

При аналізі характерних рис «народного світовідчуття» загалом і моральності зокрема враховуються архаїчні (поганські) пласти, християнська (середньовічна) модель світу, риси, засади, характерні для формування світогляду нового часу.

На прикладі аналізу сцен пекла в сюжеті «Страшний суд» з увагою до побутового конкретного злочину, його наочного зображення, а також сюжетів «Христос виноградар», «Недремане око», «Пелікан» йдеться про дві характерні загальні риси: схильність до моралізаторства як такого, прагнення «зримо» представити добре й погане та поступове розповсюдження серед найширшого загалу ідей індивідуальної відповідальності за власні вчинки, диференціацію гідного й негідного вчинку не на рівні загальних широких абстракцій, а на рівні цілком конкретних побутових перегрішень.

Перша тенденція знаходить підтвердження й у розповсюдженості в той час інших типових сюжетів, популярних біблійних притч (наприклад, «Діви розумні й нерозумні»), поширеності композиції «Суд над Христом», зразків якої не збереглося, але — за історичними джерелами — вона була чи не в кожній церкві тощо. Ця характерна риса барокової культури загалом виявилась і у театральних емблемах й алегоріях, і в живописі (його характерній «моралістичній іконографії», яка вже на початку XVIII сторіччя одержала своєрідну кодифікацію в одному з видань Кисво-Печерської лаври — «Іфіці ісрополітиці...»), і в літературі, й у філософських працях.

Суттєво, що в образотворчому мистецтві, в драматургії, літературних творах оця тенденція до моралізаторства, прагнення до наочного зображення в алегоричній формі «вічних істин» поступово поширюється від середини XVII ст. і далі, коли часи реальної домінанти «героїчного» відходять у минуле. Такого плану сюжети повчають, звертаючись у першу чергу до розуму, і власне є наслідком раціонального осмислення. Ця лінія міцно пов'язана з «вченням» українським бароко, з його алегоричним й емблематичним характером, тенденцією навчити й переконати, спираючись чи на чисто розумові аргументи, чи через чуттєві, але опосередковані теж чисто раціональним знанням відповідної символіки, вмінням читати емблему чи алегоричне зображення, знанням (залежно від освіти) можливих символічних значень того чи іншого сюжету, історико-культурних аналогій та асоціацій з просвітництвом як тенденцією тогочасного культурного життя.

Щодо другої тенденції — акцентується її відповідність характерній практичній націленості тогочасних етичних вчень.

Таким чином в галузі моральності визначається з одного боку тенденція до усвідомлення відповідальності за власне буття раціональним шляхом (що на рівні широкого загалу відбилося, наприклад, в моралізаторсько-дидактичних тенденціях в мистецтві) і, з іншого боку, досягнення вищих моральних якостей шляхом героїчного вчинку (тобто поза-раціонально), що загалом відповідає рисам барокового світовідчуття.

У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ — «Соціально-моральнісна природа сміхових форм» — узагальнюються суттєві положення існуючих концепцій щодо сміху як «вселюдського феномену в зв'язку з його суспільною природою і в цьому світлі наявний матеріал побутування відповідних форм в культурі України другої половини XVI — XVIII ст. осмислюється як свідчення суттєвих характеристик розвитку моральності в контексті проблематики спілкування, взаємовідношення «Я» — «Інший».

Сміх як такий аналізується як своєрідний синтетичний феномен, що має безліч проявів. Акцентується положення, що попри існування різноманітних його історичних та стадіальних форм, пов'язаних з відповідними етапами розвитку людини та її чуттєвості, незмінною залишається глибинна сутність сміху: в найширшому тлумаченні — відчуття принципових неспівмірностей реального буття, невідповідність його чомусь істинному, укоріненість у ньому (сміхові) відношення до антиномії «добро — зло» До того ж ідеться про реакцію хоча й суто індивідуальну, але — неможливу без «Іншого», зумовлену тим, що «сміх немов потребує відгуку... наш сміх — це завжди сміх тієї чи іншої групи» (Бергсон А. Смех. — Собр. соч.: В 4-х т. — СПб., 1898. — С. 45). Це, в свою чергу, передбачає виконання сміхом суттєвих комунікативних функцій, встановлення в межах, ним окреслених, певних зв'язків між людьми, забарвлених «дотичністю до вселюдського». Сутність цих взаємовідносин, їх моральнісна природа для конкретного культурного контексту прояснюється аналізом специфіки сміхових форм, що побутують у ньому.

Той шар культури України, що є безпосереднім полем аналізу, демонструє велике розмаїття форм народного сміху. Ми зустрічаємось тут з окремими прикладами ритуального «очікуваного» сміху, що зберігає свій «жахливий підтекст». Вони свідчать про вкрай архаїчні пласти свідомості і не мають безпосередньої дотичності до сфери моральності, хоча й показові самим фактом свого існування (т. зв. «тягнення Бога», «грашки при мерці» тощо). Особливої уваги заслуговують *фіксований* у просторі та часі (і в цьому сенсі також «очікуваний»), але принципово вільний в цих межах сміх календарних свят (наприклад, різдвяних) і похідний від нього *вільний* і в просторі, і в часі сміх пародійних творів, інтермедій, коломийок, сміх козацтва, бурсаків, спудеїв, дяків-пиворізів тощо.

Генетична спорідненість зазначених останніх двох форм дозволяє тлумачити другий з різновидів (що при всій типологічній спорідненості з народним амбівалентним сміхом середньовіччя знаходиться в загальному контексті ренесансних та барокових тенденцій) як відгомін і прояв специфічного святкового світовідчуття, а також засіб творення відповідного середовища. В зв'язку з цим акцентуються принципові узагальнення існуючих з цього приводу досліджень і особливо те, що ситуація «свята» (а отже — й «сміхового середовища»), виводячи людину за межі повсякденності, знімаючи історично-конкретні, а отже — минулі соціальні обмеження, порушуючи ієрархічну структуру, робить її відкритою до якісно нових рівнів спілкування та відчуття іншого, до того ж певним чином реалізує ці нові здатності, закладені в людській природі.

Окремо розглядається специфіка того суспільного середовища, тих груп населення (бурсаки, дяки-пиворізи і т.п.), що в першу чергу продукували форми «вільнонароджуваного» сміху і де він, попри інше, є знаком «спілкування між своїми», «гумору для посвячених», братерськи-споріднених (хоча й своєрідно обмежених) стосунків. Йдеться про типологічну близькість зазначеного середовища до відповідних мандрованих середньовічних угруповань, принципова незакріпленість за місцем проживання, в процесі культуротворення — функції своєрідного «каналу зв'язку» між «високою», «ученою» та «народною» культурою тощо в зв'язку з характерними рисами етосу цих груп, а також їх роллю у розповсюдженні зазначених сміхових форм серед найширшого загалу, а отже — й відповідного світовідчуття.

Особливо відзначається значущість «барокового» характеру сміхових форм в культурі України цієї доби: спрямованість на «самого себе» (чи «на свого»), сильні риси амбівалентності, відсутність саме у цих народних формах редукованості, «частковості», характерної для Нового часу на тлі розвитку індивідуалістичних тенденцій в культурі загалом; належність їх до «другого фольклору», «третьої» демократичної культури; особливість цих форм як принципово незавершених, «відкритих» за своєю природою, в чому полягає в значній мірі їх творча потенційність.

Унаслідок проведеного аналізу стає очевидною можливість тлумачити сміхові форми в їх конкретно-історичному вияві як своєрідні «прориви до моральнісної реальності», спроби актуалізації та тимчасової реалізації «заданої» людині здатності до глибинного спілкування. Своєрідна радісна атмосфера свята, що створюється в середовищі сміхових форм народної культури певного типу, розуміється як народжена почуттям досягнутої цілісності, загальної Любові, що може розумітись як ідеальна реалізація «прагнення абсолютності», «гармонії, котра знімає прокляття, що відділяє її людину. — О. Щ.) від природи, від інших людей, від самої себе» (Фромм Э. Психологія і релігія. || Сумерки богів.—М., 1989.—С. 105). Саме в цьому сенсі форми народного сміху стають засобом встановлення того спе-

цифічного духовного контакту між людьми, що може бути визначений як «глибинне спілкування» і тлумачитися як «животворний виток моральності та її дієвості в особистісному світі» (Батищев Г. С. Выделение себя в человека. || Самотлорский практикум. — Тюмень, 1987 — С. 6). Все відзначене органічно підводить до принципового положення, що загальна трактовка сміху як середовища, своєрідного «механізму актуалізації вселюдського», конкретна реалізація його комунікативних потенцій з необхідністю передбачає сутнісні трансформації внутрішнього світу людини, досягнення принципово нової якості духовності кожним окремим суб'єктом сміхової ситуації.

У ЧЕТВЕРТОМУ РОЗДІЛІ — «Особистісні потенції народного сміху та їх актуалізація в культурі» — сміхові форми розглядаються на рівні особистості, суттєвих характеристик її внутрішнього світу в зв'язку з конкретним культурним контекстом.

Більш детально акцентуються ті положення існуючих концепцій природи сміху, що конкретизують механізм і значущість сміхової реакції як суто індивідуальної, що передбачає (в більшій чи меншій мірі, залежно від історичної модифікації) відчуття власної ідентичності, власного Я (яке й потребує відгуку, Іншого). Враховуються й психологічні аспекти сміху, зокрема міркування З. Фрейда, що дотепності (як виду духовної діяльності, пов'язаному зі здатністю до сміхової оцінки дійсності) притаманні риси підсвідомого процесу, зв'язку з іншими компонентами емоційного світу людини, здатністю емоцій «ставити завдання на смисл» (А. Н. Леонтьєв). Це складає основу тлумачення на конкретному матеріалі відповідних моральнісних аспектів сміхової реакції, її дієвості щодо внутрішнього світу особистості.

Робиться висновок про принципову можливість трактувати сміх як світовідношення та спосіб буття. Він постає як середовище сутнісних трансформацій внутрішнього світу Людини, як видовище (в зв'язку зі специфічними формами театралізованої поведінки), як свосвідна «духовна практика» («поза-раціональний» спосіб досягнення глибинних закономірностей людського буття); як вчинок (у зв'язку з розумінням його як «межової ситуації», близькістю до феномену героїчного світовідчуття). Зазначені іпостасі в конкретних проявах виступають як окремі аспекти єдиних культурних феноменів та форм, але їх виділення дає можливість глибше осмислити етичну значущість української сміхової культури. Під таким кутом зору, з урахуванням специфіки співвідношення «верху» й «низу», «земного» й «потоїбчного», «добра» і «зла», аналізується образ козака-характерника в українській культурі, деякі риси етосу козацтва та інших груп населення України, а також глибинна специфіка пародійних творів, театральних форм як середовища, що передбачає певні творчі потенції та ду-

ховні якості людини, що з ним контактує. Досліджувані феномени тлумачаться з урахуванням категорій «свободи», «гри», певним розумінням природи іронії, у зв'язку з проблематикою творчих потенцій особистості. При аналізі етичних аспектів окремо акцентується різниця понять «вчинок» загалом та «моральний вчинок», їх співвідношення.

Внаслідок проведеного аналізу стає очевидною розповсюдженість в тогочасній українській культурі сміхових форм саме як певних осередків, де людина — нехай «миттєво» — долає обмеженість власного буття (сміх як такий постає засобом такого подолання). Йдеться про порив до життя як такого, не освяченого модою чи звичаєм, коли людина, хай на короткий час, не потребує побутових чи матеріальних (минутих) цінностей, сміючись, відчуває неспівмірності у своєму реальному бутті, невідповідність його чомусь істинному і протягом миті (нехай на мить!) долає цю «прірву» і стає вільною, здатною на відчуття «Іншого», на «вчинок».

Глибинна природа сміхових форм у дослідженні пов'язується з найширшим світоглядним тлумаченням категорії «гра» та поняттям «ігрове світовідчуття». Це є контекстом проведеного аналізу дотичності «сміхового середовища» до глибинних механізмів культури України «доби бароко». З одного боку, виділяється та обгрунтовується така риса етосу (загального спрямування) культури, як гра з потойбічним на шляху екзистенційно відчуті свободи. З іншого боку, йдеться про те, що в цьому середовищі людина стає саме вільною, спроможною, хай «позараціонально», досягнути суттєві протилежності буття й епохи, стає здатною до «гри» цими протилежностями, здатною до творчості. З таким творчим потенціалом «ігрового світовідчуття», акумульованого, попри інше, і в осередках сміхової культури, пов'язується й одна з можливих відповідей на питання про внутрішні чинники, що зумовили злет і бурхливий розвиток культури того часу.

Акцентується й зворотній бік зазначених якостей. Сильна домінанта ірраціонального елемента в світовідчутті фіксується на тлі складних історичних реалій. В такому контексті «ігрове світовідчуття» втрачало ознаки духовності й ірраціонально відчута свобода особистості знову знижувалась до інстинктивної стихійності. У цьому сенсі моральний потенціал народної сміхової культури є підстави розглядати як у значній мірі нерезалізований потенціал. Своєрідну альтернативу такому «сповзанню до стихійності» (яку «не використав» «український національний характер»), можна вбачати, наприклад, у житті Г. С. Сковороди.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє розуміти сміх як один з тих механізмів культури, що може створити передумови вироблення моральної позиції й досягнення принципово нових якостей духовності, виконати функцію «актуалізації вселюдського». Стверджується й обгрунтовується існування особливої сфери в культурі України другої половини XVI — XVIII ст., де людина «поверталась до самої себе» й справді «відчувала

себе людиною серед людей». Народний сміх та його форми є знаками саме цієї спроможності і в той же час до певної міри «сферою можливого» — специфічним середовищем, потрапляючи до якого, людина стає відкритою до творчості, сутнісних трансформацій внутрішнього світу, стає вільною. Таким чином, з одного боку йдеться про готовність до якісно нових стосунків «з Іншим», своєрідні прориви до вищих рівнів моральності, до «моральнісної реальності» (а в межах свята й сміхового середовища — тимчасову реалізацію цієї спроможності), а з іншого боку — про здатність до вчинку, до суттєвих зрушень, в тому числі й у галузі моральності.

У ВИСНОВКАХ підбиваються підсумки проведеного дослідження, формулюються положення, що узагальнюють основні ідеї дисертації, видзначаються подальші перспективи окресленої теми та близьких до неї проблем.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Нравственное содержание украинского изобразительного искусства XVI — XVIII в.в. и проблемы изучения истории морали. II Нравственное содержание искусства и современный идеологический процесс: Сб. тез. Всес. науч.-теор. конф. — Ч. 2. — К., 1990. — С. 100 — 102.
2. Пам'ятки образотворчого мистецтва як джерело вивчення історії моральної культури в Україні XVII — XVIII ст. II Теоретичні проблеми етики, естетики і теорії культури: Етика. Естетика. Теорія культури. — К., 1992. — Вип. 35. — С. 20 — 25.
3. «Театральність» як характерна риса культури України XVII — XVIII ст. і творча самореалізація особистості. II Творчість та самореалізація особистості: Етика. Естетика. Теорія культури. — К., 1992. — Вип. 36. — С. 90 — 97.
4. Історія культури України у вищій школі II Українознавство: стан, проблеми та перспективи розвитку: Матер. I-ї Міжнар. наук.-теор. конф. "Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства." — К., 1993. — С. 91 — 92.
5. Категорія гри як ключ до розуміння глибинної специфіки сміхової культури України «доби бароко» II Другий Міжнародний конгрес україністів: Львів, 22 — 28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Літературознавство. — Львів, 1993. — С. 72 — 75.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

452-125

AB 30.002

AB 30.002